

ЧЎЛПОННИНГ “ОЙДИН КЕЧАЛАРДА” ҲИКОЯСИ ВА ТИЗИМЛИ ТАҲЛИЛ ИМКОНИАТЛАРИ

Дилрабо ҚУВВАТОВА
филология фанлари доктори
Бухоро давлат университети
dilrabo68@mail.ru

Ҳикоя жанри. XX аср ўзбек адабиётида ҳикоянинг дастлабки намуналари ўтган асрнинг 20-йилларида яратилди. Таъкидлаш керакки, бу жанрдаги дастлабки ижод намуналари қутлуғ самаралар берди. Ўзбек насрининг шаклланишига самарали ҳисса қўшган Абдулҳамид Чўлпон ҳикоялари фикримизнинг ёрқин далилидир. Адиб ижодида бу жанрнинг ўнга яқин намуналари мавжуд. Улар орасида “Ойдин кечаларда” ҳикояси аҳамиятли. Асар ҳикоя жанри талабларига мос келади. Яъни унда қаҳрамон ҳаётининг муайян қисми – бир кеча воқелиги қаламга олинган. Ундаги образлар ҳам жанр талабларига мувофиқ келади. Мазкур асарни тизимли таҳлил асосида ўрганишга ҳаракат қиламиз.

Адабиётшунос И. Сафронов тизимни бир-бири билан ўзаро боғланган компонентларнинг яхлит тўплами сифатида баҳолайди. Бинобарин, “Ойдин кечаларда” ҳикояси яхлит бир система, ундаги мавзу, ғоя, сюжет, композиция, образлар, бадиий нутқ эса тизим ичидаги кичик тизимлар ёхуд компонентлардир.

Ҳикоядаги мавзу ва муаммолар тизими. Ҳикоя яқин ўтмишдаги аёлларнинг аянчли қисматидан сўзлайди. Реалистик принциплар асосида ёзилган бу ҳикоя аслида ёзувчининг “Кеча ва кундуз” романи учун ҳамиртуруш вазифасини ўтаган. Хусусан, ҳикоядаги келин образида юкланган бадиий ғоя кейинчалик Зеби тимсолини яратишда асос бўлиб хизмат қилган.

Ҳикоянинг композицион тизими. Асар адабиётимизда европача ёзиш анъанаси вужудга келган ўтган асрнинг 20-30 йилларида ёзилган. Унга жанр талабларидан келиб чиқиб ёндашилган. Адиб уни “кичик ҳикоя” деб атайдди. Сабаби, ундаги воқеа ниҳоятда қисқа вақт оралиғида юз беради. Таъкидлаш керакки, бор-йўғи бир саҳифадан ортиқроқ қисқа матнда Чўлпоннинг носирлик иқтидори ёрқин намоён бўлган.

Ҳикоядаги сюжет тизими. Асардаги *тугун* Зайнаб кампирнинг кечқурун бир нарсадан чўчиб уйғониш ҳолати билан боғлиқ. Бинобарин, бу тасодифий эмас. Кампир қулоғига эшитилган йиғи товушидан сергак тортди. “Ул пилта сават, кўрпа қавуғ ипдан тортуб бу йил пилладан чиқатурғон ипаккача –

дунёнинг барча ғамини ўйлаб олди. Энди бироз уйқуси ҳам кела бошлаб, кўзлари секин-секин сузула, қўллар бўшашуб чўзула кетдилар”.

Зайнаб кампир ёшига мос равишда бутун ўтган ҳаёти кўз олдига келтиради. Унинг уйқуга кетиш ҳолати ҳам ниҳоятда жонли тасвир этилган. Яъни “кўзларнинг секин-секин сузила-сузила, қўлларнинг бўшашиб чўзила кетиши” буни тасдиқлайди. Сўз такрори табиий ҳолат – уйқуни ифодалаш имконини берган.

Воқеалар ривож. Зайнаб кампирнинг чўчиб уйғониши асардаги воқеалар ривожини учун йўл очади. “Кампир юмуллуб борғон кўзларини бирдан очди: яқин бир ердан ҳасратлик, кўнгул бузотурғон бир йиғи товуши эшитилар эди. Бу ким? Кечалари ухламасдан йиғлаб чиқғучи ким? Ҳамма тинч ва роҳат уйқуга толғон бир замонда қалбини яралаб йиғлағучи қандай бахтсиздир? Кампир йиғлағучининг ким эканини билмас эди”. Юқоридаги лавҳаларда воқеалар ривожини кескинлашиб бораётганлиги кузатилади. Кампирнинг уйғонишига сабаб бўлган нарса – кеча жимлигида қулоғига эшитилган йиғи товуши эди. Бинобарин, у йиғлаётган аёлнинг кимлигини билишга дарров ошиқмади. Шу ўринда адиб руҳий ҳолат сабаблари билан боғлиқ кампирнинг тахминий ўй-хаёлларини ифода этади. Зайнаб кампир кўз олдига қўшниларнинг қиз ва келинларини келтирди: уларнинг бирортасида йиғлаши учун асос топмади. Ҳатто: “Ё ҳавли томонга парилар келишдимикин? Парилар ўз қизларининг сочларини боғ-роғларда ойдин кечаларда тарар эмишлар ва қизлари: “Кўб силлиқ қилсангиз куёв олиб кетиб қоладир”, – деб йиғлар эмишлар, – деган хаёлга ҳам борди. Бироқ бу фикридан ҳам қайтди. У: “Яна диққат билан қулоқ солди. Товуши таниш бир хотуннинг товуши каби эди... Қўшнининг келинидир, деб ўйлайди. О, бечора, қандоқ ғамлари бордир? Мана, кампирнинг ўз келини, уй-жойи, кийим-кечаги – ҳамма нарсалари тайёр... Новдадек куёв ёнида...”. Яна унинг кўз олдига қўшнининг келини гавдаланди. Бироқ кампир ўз келинини улар олдида кам-кўстсиз кўрди. Шу тарзда воқеалар шиддат билан ривожлана бошлади. Турли қарама-қарши ўй-кечинмалар кампирга тинчлик бермади. Тун қоронғулиги қанчалик ваҳимали бўлмасин, “йиғи келган томонга бироз қулоқ бергандан сўнг шарпасизгина ялангоёқ юрди. Сўрининг чаб биқинидаи кичкина даричанинг тешигидан қарагон эди, келиннинг уйида чироғ ўчмаган...” Шунда кутилмаган бир ҳолатга дуч келди: “... бу йиғи келинчакнинг уйдан эшитилган каби бўлар эди...”. Ёзувчи дафъатан кампирнинг келини йиғлапти, демайди. Бу руҳий ҳолатни ҳам ўзига хос динамикада акс эттиради. Бинобарин, адиб кампирнинг келини уйига юзланиши, чироқ ўчмаганини кўриши, йиғининг ўша уйдан чиқаётгани, ниҳоят, йиғлаётган аёлнинг ўз келини эканлигини кўзи билан кўриши каби кетма-кетлик тизими орқали *кульминацияни* яқинлаштиради.

Кульминация. Кампирнинг бир неча дақиқалар ичида тинчини бузган йиғи товуши келини билан боғлиқ эканлигига гувоҳ бўлиши ҳикоядаги воқеаларнинг кескинлашган нуқтаси – кульминацияни юзага келтирган. Айни чоқда шу нуқтада икки жафокаш аёл – кампир ва келиннинг дардлари кесишади. “Келин тўлғон-тошқон ҳолда, кучлик ва кўрқинч бир товуш билан “Онажон!” деб бақирди ва қайин онаси – кампирнинг қучоғига отилди. Кампирнинг қучоғига бошини тикиб олиб, яна хўрсиниб, яна тўлиб-тошиб хийла йиғлади. “Онажон, мен кечалари уй пойлаш учун келин бўлуб келдимми?” Бу дардли сўроқ кампирнинг ҳам қалбини тирнаб юборди: “Кампирнинг қаригон, қуруғон кўзларига йироқ-йироқ ерлардан икки томчи ёш келди. Бутун танини, бутун аъзоларини босиб, эзиб, сидириб келган шу икки томчи ёшини енги билан арткандан кейин: “Отаси ҳам шундоқ, қизим...”, – деди. Асардаги бу тасвир орқали ёзувчи кампирдаги рухий тўлғамларни, она қалбида кечган исмсиз дардларни акс эттирган. Аслида, у ўз келинини ҳар жиҳатдан тўкис ҳисобларди. Бироқ унинг юракларни титратувчи йиғиси бир лаҳзада кампир фикрларини ўзгартириб юборди: кўзи ўнгида ўзининг келинлик йиллари гавдаланди. Адибнинг маҳорати, кампирнинг изтиробли дақиқаларини тасвирлашида кўринади. Нега унинг “қаригон, қуруғон кўзларига йироқ-йироқ ерлардан икки томчи ёш келди?” А. Фитрат “Адабиёт қоидалари”да сочим ва тизим ҳақида гапирар экан, ҳикоядаги шу лавҳани мисол қилиб келтиради ва сочимнинг хусусиятини очиб беради. Ҳақиқатан, бу лавҳада ҳикоя асосида яширинган, адиб айтмоқчи бўлган фикр, ғоя, инсоний дардлар юзага чиқади. Чунки “қаригон, қуруғон кўзлар” кампирга нисбатан тўғри қўлланган. Қолаверса, бу кўзларга “йироқ-йироқлардан икки томчи ёш келиши” эса унинг аччиқ қисматини эслатмоқда.

Ҳикоя ечими. Қодиржоннинг маст ҳолда, гандираклаб кириб келиши ва: “Где, где моя Анна, где моя Аннушка?” (Қани Анна, қани мени Аннахоним?) – дея “гуп” етиб обрезга йиқилиши (3) воқеасидир. Демак, бу якун орқали адиб яқин ўтмишдаги маънавий-ахлоқий бузилишлар илдизини очиб беради.

Ҳикоядаги образлар тизими. Аслида ҳикоядаги бош образ Зайнаб кампирдир. Адиб кампир образини ниҳоятда усталик билан яратган. Бадиий тасвир давомида кампир қиёфасида ўзбек аёлларига хос қатор фазилатлар мужассамлаштиради. Бинобарин, унинг ёшига мос равишда ўйлаши, ҳаракатлари, қўлланган бадиий деталлар буни асослаб туради. Энг асосийси, у – улуғ бир қалб эгаси. Чунки келинининг қалб оғриқларини ҳис эта олди. У нафақат ҳис эта олди, балки унга ҳамдард бўла олди. Ёзувчи ҳикоянинг жанр характердан келиб чиқиб, асарга тайёр характерни олиб киради. Айни замонда жуда ҳам қисқа вақт давомида юз берган ҳаётий жараённинг Зайнаб кампир ўй-

кечинмалари орқали бадий ифода этилиши адиб санъаткорлигининг гўзал намунасидир.

Гарчи асарда катта ўрин эгалламаса-да, келин образи ҳам ўз бадий мавқеига эга. Ҳикоядаги асосий воқеалар моҳиятини, ўтмиш ва бугуннинг миллий ҳаёт манзаралари, келинлар тақдиридаги бахт кемтиклигини очиб бериш вазифасини адиб шу образга юклайди. Айни чоқда, унда ўзбек аёлига хос бўлган сабр, бардош, вафо хусусиятлари мужассам. Қолаверса, шу фожеъликни ўзига қисмат деб билиш фақат ўзбек аёлигагина хосдир. Ёзувчи яратган образнинг умрбоқийлиги ва яшовчанлигини шу хусусият таъминлаб туради.

Асарда эпизодик характерга эга бўлган Қодиржон образи ҳикоя ечимида асарга кириб келади. Бу образ ҳам ўзининг бадий юкига эга. Аввало, Қодиржон образи яқин ўтмиш ва бугунги кунларимиз учун ҳам долзарб бўлган ахлоқий муаммолар билан алоқадор. Шу билан бирга ўзбек аёлининг фожиали қисмати, бахтсизлиги шу образ орқали очиб берилади. Унинг қисқагина нутқи асар сюжетига яқун ясайди. Айни чоқда шу ихчам нутқ Қодиржон маънавий жирканч қиёфасини намоён этади.

Демак, адиб яратган ҳар бир образ тасвир объекти бўлган яқин ўтмиш воқелигини очиб берувчи калит вазифасини ўтаган.

Бадий нутқ. Ҳикоя асосан муаллиф ва қисман персонаж нутқи асосида шаклланган. Сабаби, бу эпик турдаги асарлар учун хос хусусият саналади. Муаллиф нутқининг муҳим жиҳати шундаки, унда Чўлпоннинг шоирлик иқтидори кузатилади. Хусусан, асардаги лиризм билан уйғунликдаги эпик тасвир буни асослаб туради. Ойдин кеча тасвири бундан далолат беради: “Оппок ойдин, ой кампир ётгон сўричанинг қоқ ўртасидан унда-мунда битта-яримта учраган оқ булутларни ёруб-шошуб ўтуб борар эди. Кампир у ёғ-бу ёғига яхшилаб қараб, ойдинда ҳеч бир ора-мора учратмагандан кейин яна болишга бошини қўйди. Уйқуси ўчуб кетганликдан энди кўзига уйқу келмай ўз ёшига, ўз даврига муносиб бўлгон хаёллар ичига кўмулди”. Эътибор берилса, юқоридаги бадий парчада кеча тасвиридан ташқари, кампирнинг рухий ҳолати, ўй-кечинмалари ҳам ўз ифодасини топган. Ёхуд: “Туни бўйи чопишуб, урушуб, югуришуб чиқгон итлар товуши секин-секин йўқола бошлади. Эшончанинг ҳовуз бўйидаги толларидан туруб ҳасрат ва қайғуларини ҳар кеча ўқийтургон булбул бугун жуда эрта тўхтади. Гўристон ва мозорлардагина бўлатургон чуқур бир жимлик...” эътибор берилса, муаллиф нутқида қўлланган феъллар (равишдошлар: “чопишуб”, “урушуб”, “югуришуб”, сифатдошлар: “чиқгон”, “ўқийтургон”, “бўлатургон” кабилар) тасвирни қуюқлаштириб, эпик тасвир имкониятларини кенгайтирган, адиб ғоявий ниятини юзага чиқаришга кўмаклашган. Кечки пайтдаги итларнинг, булбулнинг тасвири ҳам ниҳоятда жонли. Энг асосийси, Чўлпон кечадаги жимжитликни гўристон ва мозорларга

қийёслайди. Бу, айтиш мумкинки, адибнинг бадиий топилмаси. Кеча жимжитлигини ҳали бирор ижодкор бу қадар жонли ва табиий тасвир этмаган эди. Бунда тун сокинлиги аллақандай маҳзунликка, мунгга йўғрилган.

Персонаж нутқи. Асарда катта ўрин эгалламайди. Бу ҳам ҳикоянинг жанр табиатидан келиб чиқади. Зайнаб кампирнинг ички нутқи ёзувчи бадиий ниятини юзага чиқариш сари йўл очган бўлса, келиннинг ташқи нутқи уни ойдинлаштиради. Қодиржоннинг нутқи эса маънавий-ахлоқий фожиа илдизларини фош этиб ташлайди.

Хулоса. Чўлпоннинг “Ойдин кечаларда” ҳикояси сарлавҳасидан китобхон қалбида илиқ туйғуларни уйғотса-да, унинг мазмуни бунинг аксини кўрсатиб туради. Оқ, ойдин кечалар яқин ўтмишимиздаги ўзбек аёлининг қоронғуликдаги ҳаёти, аянчли қисмати лавҳаларини ўзида бадиий ифода этади. Демак, тизимли таҳлил компонентлари бирлаштирилса, ҳикояда тасвирланган ҳаётини воқелик яхлитлик касб этади. Энг асосийси, асар қисмларининг ўзига хос мутаносиблик ва кетма-кетликда жойлаштирилганлиги, эпикликнинг лириклик билан уйғун ҳолда берилганлиги, кечинмалар тасвиридан воқеаларнинг ўсиб чиқиши Чўлпон санъаткорлигини намоён этиб туради.

Фойдаланилагн адабиётлар

1. Шарқ мумтоз поэтикаси Ҳамидулла Болтабоев талқинида. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008. – 424 б.
2. ru.wikipedia.org.
3. <http://tafakkur.net/oydin-kechalarda/aabdulhamid-cholpon.uz>